

УДК 811.161.1'23

ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ В ЛІНГВІСТИЧНИХ ПРАЦЯХ ЯК ВИЯВ КАТЕГОРИЗАЦІЇ ЛІНГВІСТИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

Литвин О. Л.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

Статтю присвячено проблемі лінгвістичної категоризації, а саме будові неспецифічних лінгвістичних категорій (антонімія та конверсія). Дослідження проведено на матеріалі англо- та російськомовних монографій, підручників та лінгвістичних енциклопедій, з яких вибрано ілюстративний матеріал. Кількісні підрахунки дозволили виявити як загальну кількість згаданих лексичних одиниць, так і їхній розподіл у межах відповідних категорій. Зроблено висновок про неоднорідність структури досліджених лексичних категорій та виявлено їхні прототипи.

Ключові слова: категорія, категоризація, структура категорії, прототип, антонімія, конверсія.

Постановка проблеми. Сучасна лінгвістика спрямована на вивчення мови у контексті антропоцентричного підходу, коли в центрі уваги опиняється людина з її здатністю отримувати, зберігати, використовувати та передавати знання. Когнітивісти намагаються зрозуміти людину крізь призму її мови, а мова розглядається як пізнавальне знаряддя кодування та трансформації знань. Результатом пізнавально-мисленнєвої діяльності мовця є, серед іншого, і категоризація об'єктів навколишнього світу.

У сучасних когнітивних та психолінгвістичних працях багато уваги приділено аспектам категоризації. Зокрема, утвердилась думка про те, що різні об'єкти дійсності категоризуються різними способами. У ході проведених досліджень було виявлено факт неоднорідності природних категорій, таких як птахи, меблі, посуд, ігри, музичні інструменти тощо (Л. ф. Вітгенштайн, Дж. Лакофф, Е. Рош, Дж. Тейлор, О. Хаджиоглова). Разом з тим ще недостатньо уваги дослідників приділено структурі штучних категорій, які складаються з абстрактних елементів, що виникають у свідомості мовців як результат їх пізнавальної діяльності. Необхідність у дослідженні як процесів формування штучних категорій свідомості, так і будови таких категорій визначає **актуальність** нашого дослідження.

Мета статті полягає у виявленні центральної зони деяких лексичних категорій (антонімів, конверсивів) за даними лінгвістичних праць. **Матеріалом** слугують монографії, підручники та лінгвістичні енциклопедії російською та англійською мовами.

Категорія – це одна з пізнавальних форм мислення людини, що дозволяє узагальнювати досвід мовця та здійснювати його класифікацію [2, с. 45]. У категорії поєднуються ментальні образи об'єктів зовнішнього світу, схожих за певними релевантними ознаками. Категоризація – це, у вузькому сенсі, віднесення явища, об'єкта, що пізнається, до певної рубрики досвіду, категорії, а в більш широкому сенсі – процес формування самих категорій в індивідуальній свідомості, членування зовнішнього та внутрішнього світу людини згідно з сутнісними характеристиками його функціонування та буття, а також результат класифікаційної (таксономічної)

діяльності [2, с. 42] Категоризація дозволяє узагальнювати досвід людини, класифікувати пізнані об'єкти та орієнтуватися в світі.

Розрізняють дві моделі категоризації екстралінгвальних явищ: логічну (або класичну), обґрунтовану давньогрецьким вченим-енциклопедистом Аристотелем, та натуральну, описану, зокрема, в працях Е. Рош.

За Аристотелем, слід розрізняти субстанцію предмета (те, що визначає предмет) та його акциденції (неістотні, випадкові властивості). Філософ виокремив десять категорій пізнання: сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, розташування, стан, дія та втілення. На його думку, кожна з категорій визначається набором необхідних та достатніх ознак. Це означає, що риси кожної категорії бінарні; кожна категорія має чітко окреслені границі (є дискретною за своєю суттю), самі категорії не перетинаються між собою; усі члени категорії є рівноцінні і завжди мають фіксований набір властивостей, один об'єкт входить лише до однієї категорії [1].

Проте аристотелівське трактування категорій не можна назвати універсальним. Елементи того чи іншого класу не завжди наділені необхідними та достатніми ознаками.

Відомий когнітивіст Джорж Лакофф у своїх працях узагальнив ідеї Л. Вітгенштайна про «родинну подібність», центральність та градацію, а також погляди Дж. Остіна на полісемію як «родинну подібність» між значеннями слів, теорії нечітких множин Л. Заде та інших. Учений стверджував, що категорія – когнітивна структура, яка складається з елементів, об'єднаних ознаками «родинної подібності». З-поміж цих ознак одні є важливішими, ніж інші. Наприклад, для категорії «птахи» важливою є ознака «літати», а ознака «співати» має не таке суттєве значення. Дж. Лакофф висуває низку принципів категоризації понять: центральність, ланцюжкові зв'язки центральних членів із віддаленими, культурну специфіку [3, с. 12–51].

Вагоме місце в сучасних дослідженнях категоріальної організації посідають праці американського психолога Елеонори Рош. Експерименти дослідниці, спрямовані на з'ясування прототипної градації птахів, продемонстрували, що члени категорії не є рівноправними: всередині кожної категорії одні об'єкти є психологічно більш значущими (*горобці, малинівки*), ніж інші (*страуси, пінгвіни*). Людина сприймає будь-яку семантичну категорію як таку, що має центр і периферію і, відповідно, більш типових та менш типових представників [4, с. 27–48].

Як виявилось, прототип втілює найбільш виразні ознаки категорії як рубрики досвіду, виділеної шляхом пізнавальної діяльності людини. Отже, прототип є центральним членом категорії. Вважається, що віднесення або невіднесення нових членів до певної категорії здійснюється на підставі зіставлення із прототипом. Встановлюються прототипи на експериментальній основі.

Наше дослідження спрямоване на виявлення центральної зони деяких лінгвістичних категорій, що зазвичай виділяють у лексичному складі мови. Серед них є категорії, наповнення яких є специфічним для кожної конкретної мови (омонімія, синонімія, полісемія тощо), а також категорії, які базуються не на конкретному лексичному матеріалі, а на понятійних засадах. До них відносимо антонімію, конверсію, гіпо- та гіперонімію. Відомо, що наповнення цих категорій не залежить від матеріалу тої чи тої мови, а відповідні парадигми містять перекладні еквіваленти і тому реалізуються майже в усіх мовах. Назвемо такі лексичні категорії неспецифічними.

Для виявлення прототипів категорій антонімів та конверсивів ми звернулися до ілюстративного матеріалу, який використовують автори підручників, монографій та лінгвістичних енциклопедій англійською та російською мовами. Для аналізу було взято такі праці: чотири аутентичні книги англійською мовою, в яких подаються теоретичні відомості з лексикології, і два підручника, написані англійською, проте не носіями мови (автори І. Арнольд, Р. Гінзбург, С. Хідекель, О. Санкін); крім того, шість джерел, що містять інформацію про лексичні категорії російської мови (два лінгвістичні словники та чотири підручники з курсу «Лексикология русского языка»).

Для оцінки вагомості наявних в цих джерелах прикладів ми використовували такий прийом: кожній парі антонімів та конверсивів ми привласнювали ранг у вигляді простого дробу, де в чисельнику вказується кількість згадувань, а в знаменнику – загальна кількість джерел, де згадується певна пара лексичних одиниць. Таким чином, якщо приклад трапляється лише в одному джерелі, він отримує ранг 1/6, якщо ж у всіх – то 6/6. Зауважимо, що не всі розглянуті джерела містять інформацію про названі лексичні категорії (в одному неаутентичному підручнику англійською мовою не проаналізовано конверсію; у трьох із шести джерел російською мовою не розглядається конверсія). Проте загальна кількість прикладів у всіх опрацьованих джерелах виявляється достатньою для побудови центральної зони категорій антонімії та конверсії.

Розгляньмо ілюстрації до двох неспецифічних лексичних категорій, поданих в англомовних та російськомовних лінгвістичних працях.

Антонімія. Це тип семантичних відношень між лексичними одиницями, які мають протилежні значення. Її основу утворюють протилежні видові поняття, які виражають границі виявлення якості (властивості), що визначається родовим поняттям: *гарячий – холодний* (температура) [9, с. 35–36]. У англомовних джерелах для ілюстрації антонімії використано загалом 98 пар лексем. Серед них прикметники, дієслова, зрідка іменники та прислівники. Всі без винятку праці вмістили пару *dead – alive*, отже, ми присвоїли їй ранг 6/6. У чотирьох працях ми виявили наступні повторювальні пари: *hot – cold, old – young* та *large – small*, вони отримали ранг 4/6. У трьох джерелах повторюються такі п'ять антонімічних пар: *wide – narrow, thick – thin, married – single, clever – stupid, happy – sad*. Їх ранг 3/6. 16 пар антонімів трапились у двох працях (серед них *good – bad, ascend – descend, far – near*), їм було присвоєно ранг 2/6. По одному разу в різних джерелах як приклади використані ще 73 антонімічні пари, кожна з них має ранг 1/6.

У російських підручниках та енциклопедичних словниках, де обговорюється питання антонімії, ми виявили загалом 86 антонімічних пар. Серед них прикметники, дієслова, іменники, прислівники та прийменники. Найбільша кількість повторів, які були виявлені, – три. Відповідно ранг 3/6 отримали 16 пар лексем (серед них *горячий – холодный, старый – молодой, хороший – плохой, поднимаются – опускаются*). По два рази як приклади було використано 14 антонімічних пар (*умный – глупый, высокий – низкий, день – ночь, близкий – далекий* та ін.). Лише по одному разу в дослідженому матеріалі трапились 56 пар антонімів.

Таким чином, серед наведених в англо- та російськомовних джерелах антонімічних пар виявлено чимало збігів, які можна вважати точними перекладними еквіва-

лентами (*hot – cold, горячий – холодный*). Цікаво, що еквіваленти одиниць, які отримали найвищий ранг в англомовних джерелах (*dead – alive*), взагалі не трапились нам у російськомовному матеріалі (хоча слід зазначити, що лише в одному джерелі подана іменникова пара *жизнь – смерть*).

Конверсія. Як відомо, конверсиви здатні представляти в тексті ту саму ситуацію з позицій різних її учасників, що досягається заміною валентностей предиката. Ми виявили у досліджуваних джерелах значно менше одиниць, які ілюструють явище конверсії, у порівнянні з антонімічними парами. Конверсія описана в п'яти з шести досліджуваних англомовних джерел. Для ілюстрації конверсії загалом було використано 33 пари лексем. Серед них переважно дієслова, іменники та прислівники. Максимальний ранг 4/5 отримала пара дієслів *sell – buy*. У трьох джерелах повторюються такі три пари: *husband – wife, give – receive, above – below*. Вони мають ранг 3/5. У двох працях використано такі 6 пар конверсивів: *ancestor – descendant, teacher – pupil, lend – borrow, in front of – behind, own – belong to, parent – child*. Їм було присвоєно ранг 2/5. По одному разу як приклади вжиті 23 пари лексем, які мають відповідно ранг 1/5.

Серед досліджених російськомовних джерел явище конверсії описано лише у трьох (це підручник за ред. В. Белошапкової, підручник за ред. Е. Кузнецової та «Лингвистический энциклопедический словарь»). Тим не менш, у них ми виявили загалом 35 пар конверсивів. Серед них домінують дієслова, іменники та прикметники у вищому ступені порівняння. Усі три джерела містять пару *покупать – продавать* (ранг 3/3). У двох працях було згадано 11 пар конверсивів (серед них *муж – жена, учитель – ученик, передавать – получать, выше – ниже*). По одному разу в дослідженому матеріалі трапились 23 пари конверсивів, які отримали ранг 1/3.

Зауважимо, що лінгвісти, характеризуючи явище конверсії в англійській та російській мовах, часто використовують неунікальні приклади, оскільки в кожному джерелі є значна частина збігів. Як і у випадку антонімії, серед прикладів є чимало перекладних еквівалентів (*sell – buy, покупать – продавать; husband – wife, муж – жена* тощо). Приблизно дві третини прикладів виявились неповторювальними.

Висновки. Проаналізувавши наповнення неспецифічних лексичних категорій (антонімія та конверсія) за ілюстративним матеріалом англо- та російськомовних монографій, підручників та лінгвістичних енциклопедій, можемо зробити певні висновки про будову відповідних категорій. Сам факт використання якихось лексичних одиниць в якості прикладів свідчить про те, що автори розглядають їх як достатньо репрезентативні явища в межах згаданих категорій. Проте очевидно, що серед наведених лексичних одиниць є такі, що можуть претендувати на статус більш типових («кращих») представників категорій антонімії та конверсії. Найвищий ранг серед конверсивів в обох мовах отримали пари *sell – buy* та *покупать – продавать*, які можуть розглядатись цілком еквівалентними, якщо не брати до уваги порядок розташування дієслів. В межах антонімії ми не отримали такого чітко вираженого збігу центральних компонентів, оскільки російськомовні джерела не містять жодної пари з рангом, вищим, ніж 3/6. Однак більшість антонімічних пар, наведених в англо- та російськомовних джерелах, представлені перекладними еквівалентними.

Спираючись на отримані підрахунки, ми можемо припускати, що центральну зону категорій антонімії та конверсії посідають ті пари, які повторюються мінімально в двох джерелах. Для англійської мови це 25 пар антонімів (коло 25,5% використаних прикладів) та 10 пар конверсивів (коло 30,3%), для російської мови – 30 пар антонімів (приблизно 34,9% наведених прикладів) та 12 пар конверсивів (приблизно 34,3%). Отже, ми отримали співмірні результати для обох мов, що дозволяє робити висновок про наповнення центральної зони таких неспецифічних категорій як антонімія та конверсія.

Список літератури

1. Аристотель. Метафизика / [пер. с греч. А. В. Кубицкого]. – М. : Эксмо, 2008. – 608 с.
2. Краткий словарь когнитивных терминов / [под ред. Е. С. Кубряковой]. – М. : Филолог. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 213 с.
3. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – М. : Прогресс, 1988. – С. 12–51.
4. Rosch E. Principles of Categorization / E. Rosch // Cognition and Categorization. Ed. by E. Roach. – Hillsdale : Lawrence Erlbaum Associates, 1978. – P. 27–48.

Джерела ілюстративного матеріалу

5. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка : [учебник] / И. В. Арнольд. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1986. – 295 с.
6. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1969. – 608 с.
7. Гинзбург Р. З. Лексикология английского языка : [учебник] / Р. З. Гинзбург, С. С. Хидекель, Г. Ю. Князева, А. А. Санкин. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1979. – 269 с.
8. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка : [учеб. пособие] / Э. В. Кузнецова. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1989. – 216 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – [2-е изд.]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
10. Современный русский язык: Лексикология. Фразеология. Лексикография: Хрестоматия и учебные задания / [сост. Л. А. Ивашко, И. С. Лутовина и др.] ; / [отв. ред. Д. М. Поцепня]. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Филол. фак. СПбГУ, 2002. – 496 с.
11. Современный русский язык : [учебник] / Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина ; / [под ред. Н. С. Валгиной]. – [6-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Логос, 2002. – 528 с.
12. Современный русский язык : [учебник] / В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова и др. ; / [под ред. В. А. Белошапковой]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1989. – 800 с.
13. Cruse D. A. Lexical Semantics / D. A. Cruse. – Cambridge : Cambridge University Press, 1987. – 311 p.
14. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language / D. Crystal. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 566 p.
15. Palmer F. R. Semantics. A New Outline / F. R. Palmer. – Cambridge : Cambridge University Press, 1976. – 164 p.
16. Saeed J. I. Semantics / J. I. Saeed. – 2nd ed. – Oxford: Blackwell Publishing, 2003. – 415 p.

Литвин О. Л. Иллюстративный материал в лингвистических трудах как проявление категоризации лингвистических объектов / О. Л. Литвин // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2013. – Т. 26 (65), № 4, ч. 2. – С. 291–296.

Статья посвящена проблеме лингвистической категоризации, а именно структуре неспецифических лингвистических категорий (антонимия и конверсия). Исследование проведено на материале англо- и русскоязычных монографий, учебников и лингвистических энциклопедий. Количественные подсчеты позволили выявить как общее количество упомянутых лексических единиц, так и их распре-

ление в пределах соответствующих категорий. Сделан вывод о неоднородности структуры исследованных лексических категорий, а также выявлены их прототипы.

Ключевые слова: категория, категоризация, структура категории, прототип, антонимия, конверсия.

Lytvyn O. L. Illustrative material in linguistic works as a manifestation of categorization of linguistic objects / O. L. Lytvyn // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2013. – Vol. 26 (65), No 4, part 2. – P. 291–296.

This article focuses on the problem of linguistic categorization, and in particular on the structure of the non-specific linguistic categories of antonymy and conversion. These linguistic categories are not associated uniquely with the vocabulary of any particular language, but rather on concepts which are universal, and the corresponding paradigms contain translation equivalents that are therefore implemented in almost all languages. The research was conducted using material from monographs, textbooks and linguistic encyclopedias written in English and Russian, and illustrative examples were selected from these sources. Quantitative calculations enabled us to identify the total number of lexical items which occurred in these sources (as examples), and to describe their distribution within the respective categories. The specific lexical units which were used as examples are ones which the authors considered to be typical representatives of the pertinent categories. A conclusion was drawn regarding the heterogeneity of the structure of the lexical categories which were being researched, and relevant prototypes were located.

Key words: category, categorization, structure of the category, prototype, antonymy, conversion.

Поступила в редакцию 14.11.2013 г.